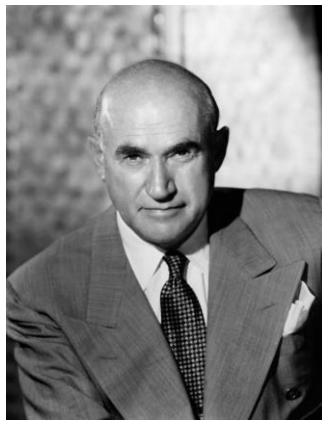

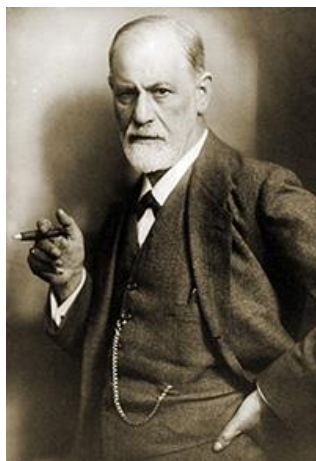
Een angstaanjagend geklepper. *Over tijd in dromen*

In 1925 maakte Samuel Goldwyn een reis door Europa. De toen al legendarische filmproducent deed daarbij ook Wenen aan. Hij was een man met een missie: hij hoopte Freud te bewegen mee te werken aan een reeks films over beroemde liefdesgeschiedenissen, te beginnen die van Cleopatra en Marcus Antonius. Geld was geen probleem. Hij had de pers laten weten dat er een bod lag van honderdduizend dollar.

Samuel Goldwyn (1879-1974)

De reactie van Freud kwam in de vorm van een éénregelig telegram: ‘Het is niet mijn intentie de heer Goldwyn te ontvangen.’ Van een ontmoeting is het nooit gekomen.

Sigmund Freud (1856-1930)

Goldwyn reisde onverrichterzake terug naar Amerika. Daar waren intussen krantenartikelen verschenen met verbaasde koppen als ‘Weense psychiater poeiert Hollywood-mogul af’. Goldwyn moest tot de conclusie komen dat die ene regel van het telegram meer aan Freuds roem in Amerika had bijgedragen dan al zijn artikelen en boeken bij elkaar.

Natuurlijk kwamen die psychoanalytische films er toch wel – en ook al snel. Nog datzelfde jaar liet een leerling van Freud, Karl Abraham, zich overhalen om adviezen te geven over het scenario van een film over een psychoanalytische behandeling. De eerste cinematografische gevalsbeschrijving kwam in 1926 uit onder de titel *Geheimnisse einer Seele* en ging over een Weense chemicus die gekweld werd door impotentieproblemen en een messenfobie. De film verscheen onder een slecht gesternte. Nog terwijl Abraham bezig was met zijn omstreden advieswerk bleef er een graat in zijn keel steken, hij kreeg er een longontsteking overheen en overleed. Hij heeft de première van zijn film niet gehaald. Maar de verschijning van *Geheimnisse* maakte wel iets duidelijk: Freudiaanse films konden ook wel zonder Freud gemaakt worden.

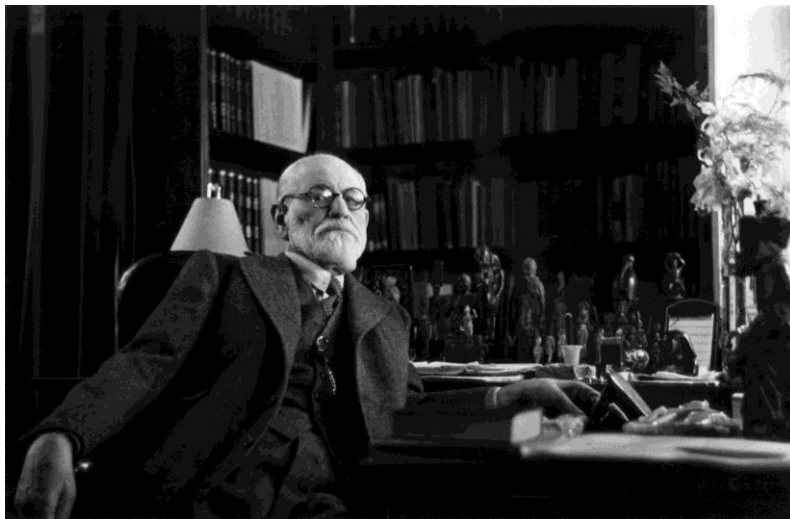
Freud liet in verschillende brieven weten niet gelukkig te zijn met verfilmingen van de psychoanalyse. Om te beginnen was hij al niet weg van het medium. Volgens zijn biograaf Ernest Jones heeft Freud in zijn leven maar één film gezien: in 1909 was hij in Amerika en zag toen in een bioscoop in Manhattan een film van de Keystone Cops met een hoop wilde achtervolgingen. Maar zijn grootste zorg, schreef hij in een brief aan Abraham, was het lot van de psychoanalytische abstracties, die zouden zich in een film nu eenmaal niet op plastisch respectabele wijze laten representeren.¹

Het is een wat raadselachtig argument. In dromen, had hij in 1900 in de *Traumdeutung* uitgelegd, moeten abstracties aanschouwelijk worden voorgesteld. Ze worden omgezet in concrete beelden, symbolen, analogieën, metaforen, dat is juist een van de taken van de droomarbeid. Waarom zou wat de droomarbeid zo goed aangaat onmogelijk zijn in een film? Al één generatie later was duidelijk dat hij hierin ook niet gevolgd werd: er verschenen psychoanalytische thema’s en droomsequenties in films en er was inmiddels een publiek dat geleerd had ze als psychoanalytisch te herkennen. Freud hield niet van film, film hield wel van Freud.

In de *Traumdeutung* benutte Freud tientallen metaforen om dromen of elementen daaruit te beschrijven. Droomsymbolen lijken op Chinees schrift, hiërogliefen, weefkunst, een palimpsest, stenografische woordtekens, op van alles, maar niet op filmbeelden. Dat een droom wel wat weg heeft van een innerlijke film, zoals we nu zo gemakkelijk zeggen, is ook in later werk van Freud niet te vinden.

Was hier sprake van afweer, van een instinctief verzet tegen al te nauwe betrekkingen tussen droom en film?

Freud is altijd beducht geweest voor wat de psychoanalyse per associatie kon schaden. Paranormale verschijnselen, zoals telepathie of voorspellende dromen, heeft hij wel besproken, maar met het doel ze buiten de psychoanalyse te houden. Die was zelf al controversieel genoeg. De associatie met film bevatte weer een ander gevaar: cinema werd nog lang als kermisvermaak gezien. Freud ontleende zijn metaforen aan de stille, serene wereld van oudheid, archeologie, mythologie.

Hij stelde trauma's voor als complexen die onder deklagen begraven lagen, zoals Pompeji onder een aslaag was begraven; het was de taak van de psychoanalyticus om dat trauma voorzichtig bloot te graven, zodat de werkelijke vernietiging van Pompeji kon beginnen. Complexen waren naar mythologische figuren genoemd, zoals Electra en Oedipus. Dit soort gymnasiale metaforen en namen waren veel geschikter dan de film om voor de psychoanalyse een voornaam, belezen en klassiek gevormd publiek te creëren. Maar het gevolg daarvan was dat Freud niet de beschikking had over een metafoor – of liever: een familie van metaforen – die hem goede diensten had kunnen bewijzen bij het denken en schrijven over een thema dat op verschillende plekken opduikt in zijn geschriften over dromen, te weten: *het tijdsverloop in dromen*. Hoe snel dromen we? Hoe lang duren dromen? Gaat de tijd in dromen even snel of langzaam als in het wakende leven? Duren dromen maar kort, maar lijken ze lang in de herinnering omdat er zoveel in gebeurt? Wat weten we eigenlijk over tijd in dromen?

Freud maakt daar een paar opmerkingen over in zijn bespreking van een categorie van dromen die waarschijnlijk de kortste is van alle soorten dromen, de wekkerdroom. Een

wekkerdroom ontstaat door een prikkel van buiten, dat kan inderdaad de wekker zijn, die bliksemsnel in het droomverhaal wordt verwerkt, maar je dan ook vrijwel gelijktijdig wakker maakt. Het genre is herkenbaar. In je droom klinkt in de verte een sirene. Er moet ergens brand zijn. De sirene komt steeds dichterbij, gilt ten slotte zo hard dat het lijkt of de wagen voor de deur staat: lieve hemel, *de brand is bij ons!* Van angst schrik je wakker – de wekker is gegaan. Er moeten iedere ochtend honderden, duizenden van zulke dromen gedroomd worden.

Op Freuds beschouwing over de wekkerdroom komen we later terug, want het uitvoerigste onderzoek van zulke dromen is verricht door een Nederlandse bewonderaar van Freud, de psychiater Jelgersma.

Wekdromen

Op de avond van de 28ste oktober 1930 zat de aula van het Leidse Academiegebouw afgeladen vol met genodigden voor het afscheidscollege van Gerbrandus Jelgersma.² Jelgersma kon terugzien op een glanzende loopbaan. Hij was in 1899 de eerste hoogleraar psychiatrie in ons land. Zijn bijdragen aan de neurologie waren van internationaal formaat: hij was een specialist op het gebied van het cerebellum en had een methode ontwikkeld voor het kleuren van zenuwbanen.

Gerbrandus Jelgersma (1859-1942)

Van dit alles verscheen in het geheel niets in zijn afscheidscollege. Jelgersma had besloten zijn laatste academische les te wijden aan de *wekdroom*.³ Hij had die term zelf geïntroduceerd. De naam was passender dan de ‘wekkerdroom’ van Freud, want de prikkel

die de droom veroorzaakt kan van alles zijn: in de kamer valt iets om, buiten klinkt geschreeuw, het gordijn ritselt voor het open raam. Maar wat ook de prikkel, hij wordt meteen in de droom verwerkt: meer dan een paar tellen verlopen er meestal niet tussen het begin van de droom en het wakker worden.

Om het over wekdromen te hebben was geen opwelling geweest. Al in 1922 had Jelgersma het *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* laten weten dat hij bezig was met een onderzoek naar wekdromen. Hij verzekerde zijn collega's dat daar 'belangrijke psychologische vraagstukken' mee waren verbonden en vroeg hen om verslagen van wekdromen te sturen. De oproep verscheen ook in een paar landelijke kranten. In de *NRC* van 1 maart 1922 gaf Jelgersma een voorbeeld van zo'n wekdroom, de in 1861 gepubliceerde guillotinedroom van Alfred Maury.

Ik was een weinig ongesteld en lag te bed. Mijn moeder zat naast mij. Op eens viel ik in slaap, droomde van het schrikbewind en was ooggetuige van de moordtonelen. Ik verscheen voor de revolutionaire rechtbank en zag Robespierre, Marat en al de verachtelijke wezens van die verschrikkelijke tijd. Ik verdedig mij tegen hun beschuldigingen, doch het einde was mijn terdoodveroordeling. Ik bestijg de kar, die mij midden door een grote menigte volks voert. Het mes valt en ik voel mijn hoofd van de romp scheiden. Ik ontwaak ten prooi van de hevigste doodsangst.

Wat is er gebeurd, dat tot die droom aanleiding gaf? De stang van mijn bed was losgeraakt en op mijn hals gevallen en dat dit zojuist gebeurd was, verzekerde mij mijn naast het bed zittende moeder.⁴

De oproep leverde 120 bruikbare dromen op. Jelgersma was niet van plan die dromen aan een psychoanalyse te onderwerpen, hij kende de dromers immers niet. Het ging hem om iets anders: de snelheid en duur van wekdromen. Als je overdag, in wakende toestand, de duur van een interval moet schatten maak je gebruik van een simpel mechanisme, te weten: je herinneringen aan de gebeurtenissen in dat interval. Hoe meer indrukken je je herinnert, is de globale regel, hoe langer iets lijkt te hebben geduurd. Dit vermogen om je indrukken vast te leggen vermindert bij het ouder worden en dit verval begint volgens Jelgersma 'ongeveer bij de leeftijd van veertig jaar. Het bekende gezegde van oudere mensen, dat de tijd hoe langer hoe sneller voorbij gaat is hiervan het gevolg.'⁵

Na zo, min of meer in het voorbijgaan, een raadsel te hebben opgelost waarvoor minder bevoorrechte denkers een heel boek nodig hebben, was het vraagstuk van de tijd in

dromen eigenlijk ook al bijna opgelost: ook die schatten we aan de hand van onze herinneringen aan wat er in die droom is gebeurd. Een droom die veel herinneringen heeft achtergelaten zal langer lijken te hebben geduurd dan een droom waarvan we weer veel vergeten zijn. Het probleem is helaas dat je bij een gewone droom eigenlijk geen aanknopingspunt hebt voor een betrouwbare schatting van de duur. Soms is er een eindpunt – als je wakker wordt – maar dan is nog steeds het beginpunt onzeker. De wekdroom heeft dat begin- en eindpunt wel, ze vallen nagenoeg samen, ze liggen zo dicht bij elkaar dat als zich in die droom toch een reeks van gebeurtenissen heeft afgespeeld dit maar één ding kan betekenen: de droom is momentaan, ogenblikkelijk, ondeelbaar snel.

Of –

Er is nog een andere mogelijkheid.

Dezelfde impressie van snelheid zou kunnen ontstaan als het droomverhaal al min of meer klaarlag, gereed om op afroep in het bewustzijn te verschijnen. Dat was de hypothese die Jelgersma die avond in Leiden wilde voorleggen. Er liggen in ons geheugen verhalen klaar, ‘complexen’ noemde hij ze, op een plek die overdag ontoegankelijk is. Die complexen bestaan uit een weefsel van associaties, gevoelens, herinneringen, fantasieën, beelden. Ze hoeven alleen maar geactiveerd te worden. De wekprikkel is hooguit een aanleiding, ‘niet meer dan de klink, die opgelicht werd om de droom door te laten.’⁶

Een prachtige metafoer. Maar is het ook *waar*?

Jelgersma wees op overeenkomsten met situaties buiten het droomleven. Als mensen van het ene moment op het andere in levensgevaar verkeren kunnen hun gedachten en associaties dezelfde subjectieve snelheid krijgen als in een wekdroom. Iemand had hem een verslag toegestuurd, niet van een wekdroom, maar van iets dat er zo op leek dat hij vermoedde dat dit Jelgersma wel zou interesseren.

De schrijver was met een kennis, Dr S. en diens zoon, gaan zwemmen. S. wilde vanaf een steigertje een duik nemen, maar op het moment van afzetten zakte hij met zijn ene voet door een vermolmde plank. Hij viel voorover het water in terwijl zijn been in het gat bleef haken. Hij verdween heel even met zijn hoofd onder water en werd toen snel weer op de kant geholpen. Meer dan een seconde kon hij niet onder water zijn geweest. Zijn been was zwaar gekneusd, niet gebroken. S. vertelde direct wat er onder water door zijn hoofd was geschoten. Hij was er eerst zeker van dat hij zijn been had gebroken:

En opeens dacht ik aan hardlooptwedstrijden, die ik als student gewonnen had, hoe ik eens achtervolgd was door politieagenten en door mijn snelheid ontkomen was, hoe ik

van het station naar mijn ouderlijk huis in vijf kwartier kon lopen (een ander deed er meer dan anderhalf uur over). Toen drong het tot mij door, dat ik met mijn gebroken been niet meer kon zwemmen, dus dat ik zou verdrinken of anders met een houten been langs de weg zou moeten stumperen en herinnerde ik mij een oude vriend, die met een houten been de preekstoel opstompeelde, dat ik niet meer zou kunnen fietsen enz. Toen voelde ik dat mijn been nog bewogen kon worden en herinnerde ik mij, dat een dokter mij eens verteld had, dat een been niet gebroken was, wanneer het nog bewogen kon worden, dat ik dus niet invalide zou zijn en zonder houten been de vergadering zou kunnen bijwonen.⁷

Daarna kwam hij weer boven en riep: ‘Niet gebroken!’

In het verslag werd nog gemeld dat Dr S. een groot liefhebber van de wandelsport was en dat het ‘altijd zijn grootste angst was geweest invalide te worden.’⁸ Dat was volgens Jelgersma precies de verklaring voor de ogenschijnlijke snelheid waarmee al die gedachten door het maar zo kort onder water verblijvende hoofd waren geschoten. Hij had die gedachten en angsten al zo váák gehad: ‘Het was een complex, dat voor hem een grote gevoelswaarde gehad moet hebben en dat door het gekneusde been gemakkelijk kon te voorschijn geroepen worden. Het aantal gedachten, dat hij gehad heeft, is hier dus niet op het ogenblik van het trauma gemaakt geworden, evenmin als dit in de wekdroom het geval is, maar het lag geheel gereed om ogenblikkelijk te voorschijn geroepen te kunnen worden.’⁹

Het drievoudige raadsel van de wekdroom

Wekdromen, hoe nietig ook van omvang, bevatten twee grote raadsels en Jelgersma had ze allebei tegelijk opgelost. Het ene – hoe kan het dat de droom zo snel tot stand komt? – was te verklaren doordat de elementen van het verhaal niet meer bedacht en samengevoegd hoeven te worden, maar als een al voorhanden complex in één keer passeren. Het andere – hoe kan het dat het droomverhaal *eindigt* met wat in werkelijkheid de oorzaak, dus het *begin* van de droom moet zijn geweest? – was ook opgelost: de wekprikkel die de oorsprong van de droom vormt ligt in de tijd zo dicht bij het einde van de droom dat het lijkt alsof ze samenvallen. Geen wonder dat de dromer bij het ontwaken in verwarring is over de juiste volgorde. We dromen niet echt achterstevoren, dat lijkt maar zo.

Maar wekdromen bevatten nog een derde raadsel – op het eerste gezicht wat geringer van omvang, maar nog steeds een raadsel. Jelgersma maakt er geen melding van, heeft het

misschien ook niet gezien. Ik had er zelf ook nooit eerder bij stilgestaan, u misschien ook niet – maar Freud natuurlijk weer wel.

Freud haalt in de *Traumdeutung* drie wekdromen aan van een Duitse theoloog, ene Hildebrandt. Ze hadden alle drie dezelfde oorzaak, zijn wekker. De eerste droom was een lang verhaal over een wandeling die eindigde met het indringende gebeier van een kerkklok die de vroegmis aankondigde. De tweede droom, zeker zo lang, ging over de schijnbaar eindeloze voorbereidingen op een rit met de arrenslee. Toen het eindelijk zo ver was, deken om, voeten in een warme zak, de slee vertrok, begonnen vlak bij zijn oor de bellen van de slee te rinkelen. In de derde droom ging zelfs nog een dialoog aan het lawaai vooraf:

Ik zie een keukenmeid met een paar dozijn opeengestapelde borden door de gang naar de eetkamer stappen. Het komt mij voor dat de porseleinen zuil in haar armen uit balans dreigt te raken. ‘Kijk uit’, waarschuw ik, ‘de hele vracht gaat op de grond vallen.’ Natuurlijk blijft de obligate tegenspraak niet uit: ze is zulke dingen wel gewend enzovoort, en ondertussen volg ik de voortstappende vrouw nog steeds met bezorgde blikken. En jawel, bij de drempel wordt er gestruikeld – het breekbare serviesgoed valt en rinkelt en klettert in honderd scherven over de vloer. Maar, die eindeloos doorgaande geluiden zijn toch, zoals ik al gauw merk, geen eigenlijk rinkelen, maar een echt bellen – en met dit bellen heeft, zoals de ontwakende nu inziet, enkel de wekker zijn plicht gedaan.¹⁰

Wat is nu dat derde raadsel? Je ziet het over het hoofd omdat het zo voor de hand ligt. Als de wekdroom werkelijk pas achteraf komt, volgt op de prikkel, bedoeld is om die prikkel van een logische verklaring te voorzien, *waarom dromen we dan niet gewoon van een wekker?* Juist dat gebeurt niet: de droom gaat over beierende klokken, de bellen van een arrenslee, een in scherven vallend servies, over van alles en nog wat, maar juist *niet* over een wekker. De feitelijke wekprikkel blijft buiten de droom. Dat geldt niet alleen voor het rinkelen van de wekker. Een Franse collega van Freud, de psychiater Paul Simon, droomde van een stel reuzen die aan tafel zitten te eten.¹¹ Hij hoort hun kaken met een angstaanjagend geklepper tegen elkaar aan slaan. Het lawaai klinkt steeds harder, hij schrikt wakker – en hoort onder zijn venster een paard voorbij galopperen. Dit vat het derde raadsel mooi samen. Er klinkt hoefgetrappel in de nacht. De droom probeert het geluid te verwerken in een verhaal waarin het een geloofwaardige plek krijgt en dat wordt dan een verhaal – *niet* over een paard dat voorbij galoppeert, maar over reuzen die met veel kabaal zitten te eten.

In de omvangrijke literatuur over dromen – voor of na Freud – ben ik geen voorbeelden tegengekomen waarin de wekdroom ging over de werkelijke prikkel. Ik heb ook nog nooit iemand horen zeggen: zo gek vanmorgen, ik droomde over een wekker en toen ging de wekker! Wundt, de stichter van de experimentele psychologie, had daar wel een verklaring voor. De wekprikkel valt bij de dromer in een bepaald veld van associaties en herinneringen en krijgt zo een eerste, voorlopige interpretatie, ongeveer zoals je bij een wandeling in de verte een paard denkt te zien terwijl het, dichterbij gekomen, een koe blijkt te zijn. Maar het vreemde is dat je in wekdromen *nooit* direct de koe ziet. Die zie je pas als je wakker bent. Waarom sluit de droom niet aan bij de werkelijke prikkel?

Freud zou niet zoveel aandacht aan deze merkwaardigheid hebben besteed als hij er niet een verklaring voor had. Net als Jelgersma dertig jaar later zou doen, nam Freud aan dat er al lange tijd aan de droom gewerkt is voordat hij werkelijk gedroomd wordt. Er moet van alles voorbereid worden. In zijn droomtheorie moet de rechtstreekse expressie van onze driften omgezet worden in symbolen en beelden die het bewustzijn niet zo verontrusten dat de slaper van schrik wakker wordt. Pas als die bewerking gereed is kan de droom doordringen in het bewustzijn van de slaper. Dromen lijken volgens hem op vuurwerk: men is urenlang bezig het voor te bereiden en dan wordt het in een mum van tijd afgestoken.¹² Die droom van de reuzen met hun klepperende kaken, bijvoorbeeld, kwam waarschijnlijk voort uit angsten die de dromer als kind al moet hebben gehad: reusachtige gestalten in dromen verwijzen meestal naar de kinderjaren. En aan de droom van Maury na die gordijnroe in zijn nek lagen ongetwijfeld jeugdige fantasieën ten grondslag over een heldenrol in dat enerverende tijdperk van de Franse geschiedenis.¹³ De wekprikkel deed niets anders dan die fantasieën even aantippen. Dat was genoeg: daarna kwam het hele verhaal nagenoeg gelijktijdig in het bewustzijn.

Daarmee is ook het derde raadsel opgelost. Verhalen die al min of meer gereed liggen kunnen onmogelijk *exact* aansluiten bij de prikkel die een van die verhalen naar de oppervlakte dwingt. Wat klaar ligt gaat over reuzen, de verschrikkingen van de Terreur, niet over een passerend paard of een gordijnroe.

Jelgersma had het in zijn afscheidscollege over ‘het werkelijk geniale onderzoek van Freud’.¹⁴ Het is inderdaad moeilijk om niet geïmponeerd te raken door de inventiviteit van de constructie, de overtuigingskracht van de voorbeelden, de grote en kleine merkwaardigheden die binnen de constructie eigenlijk heel logisch lijken. Dat is het mesmeriserende van Freud: pas in tweede of derde instantie of soms helemaal niet, vraag je je af hoe hij dat eigenlijk wist,

dat dromen over reusachtige gestalten verwijzen naar angsten uit de kindertijd. Hoe heeft hij dat onderzocht? Hééft hij dat onderzocht? Zoals zoveel van zijn werk is het overtuigend binnen lijnen die berusten op de acceptatie van zijn uitgangspunten.

De videocassette

Freud schreef in 1900 en Jelgersma in 1930. Sindsdien zijn er in het droomonderzoek de nodige revoluties geweest, er zijn slaaplaboratoria ingericht, instrumenten ontwikkeld om de neurofysiologie van het dromen te registreren – wat weten we nu over de tijd in dromen dat zij nog niet konden weten?

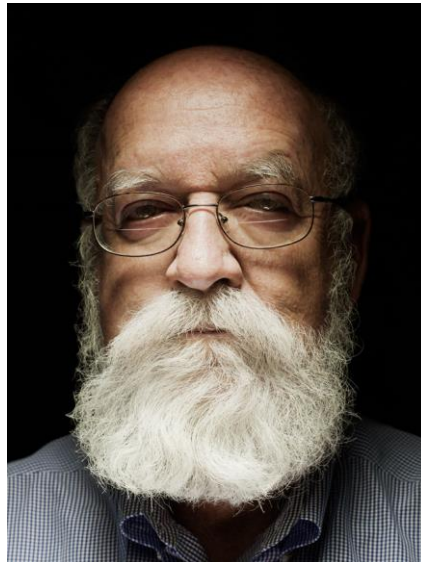
Dat de meeste dromen zich afspelen tijdens de remslaap suggereerde direct al een hele nuchtere verklaring voor de eigenaardigheden van de wekdroom. De langste periode van remslaap doet zich tegen de ochtend voor en duurt zo'n drie kwartier tot een uur. *Alle* prikkels, of het nu geluiden, geuren of aanrakingen zijn, hebben tijdens de remslaap een wekkend vermogen, simpelweg omdat dit de fase van de slaap is waaruit je het gemakkelijkst te wekken bent. De wekprikkel – en zeker het geluid van de wekker – zal dus relatief vaak in een al lopende droom terechtkomen en misschien is die subjectief lange droom in zo korte tijd in werkelijkheid een droom die al een tijdje bezig is en pas op het laatste moment de prikkel in het verhaal verwerkt. Wie weet hoe lang Maury al lag te dromen over de verschrikkingen van de Terreur, misschien was alleen het einde onder de guillotine opgeroepen door de gordijnroe. Zonder die roe was hij misschien op miraculeuze wijze ontsnapt of was het vonnis op het laatste moment herroepen.

In slaaplaboratoria is wel geprobeerd om de duur van dromen langs experimentele weg te bepalen. Dement en Wolpert dienden hun slapende proefpersonen uiteenlopende prikkels toe om te kijken of ze in de droom werden verwerkt.¹⁵ Een van hen kreeg tijdens de remslaap koud water op zijn rug gesprengd. Eenmaal wakker had hij eerst een lang verhaal over hoe hij in een toneelstuk terecht was gekomen. In de droom loopt hij achter de hoofdrolspeelster en ziet dat ze plotseling in elkaar in elkaar zakt en dat er water op haar druipt. Hij gaat snel naar haar toe en voelt dan zelf ook dat er water op hem druppelt. Lekt het dak? Hij kijkt omhoog, ziet een gat in het plafond, misschien was de actrice geraakt door vallend gips? Hij sleept haar vlug naar de zijkant van het toneel, trekt de gordijnen dicht – en wordt wakker.

Dit experiment vond plaats in een laboratoriumsetting, met registratie van EEG en oogbewegingen, maar de uitkomst helpt ons niet veel verder dan we waren in de tijd van

Freud en Jelgersma. Nog steeds is onzeker of het koude water de *hele* droom heeft opgeroepen of alleen maar de slotscène op het toneel.

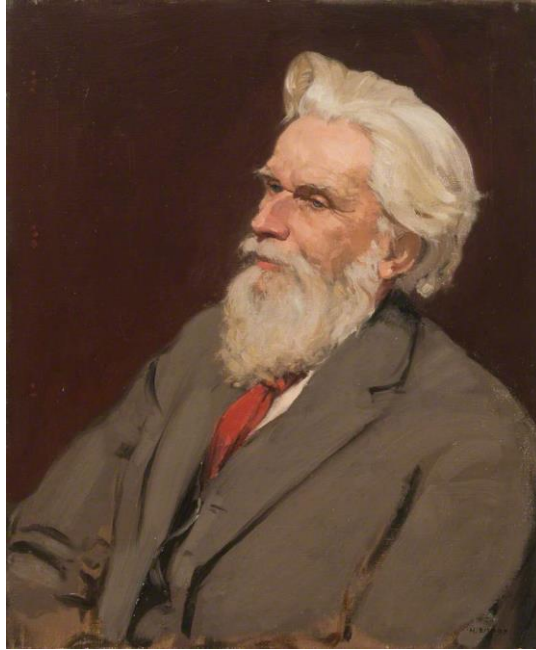
Is hier niet een heel ander perspectief nodig? Waarbij we niet proberen rechtstreeks de duur van de wekdroom te bepalen, maar eerder hoe de *ervaring* van snelheid ontstaat? De filosoof Daniel Dennett maakte daar een paar opmerkingen over die ons verder kunnen helpen. Hij kende wekdromen uit eigen ervaring. In een van die dromen was hij al tijden op zoek naar een geit van de buurman. Toen hij die eindelijk gevonden had blaatte het beest doordringend, een geluid dat versmolt met de zoemer van een elektrische wekker die hij al maanden niet gebruikt had. Ook Dennett was getroffen door de ogenschijnlijke snelheid waarmee de wekdroom door het bewustzijn schiet. Zonder te verwijzen naar Freud – en waarschijnlijk ook onafhankelijk van hem – opperde hij dat de reden voor die snelheid zou kunnen zijn dat er in ons geheugen al scenario's klaarliggen, een verzameling van ongedroomde dromen met uiteenlopende slotscènes. Dennett schreef daar over midden jaren zeventig, in de tijd dat in veel huishoudens de videorecorder zijn intrede deed. Dat gaf hem gelegenheid het vuurwerk van Freud te vervangen door een – voor die tijd – geavanceerde metafoor: de wekprikkel zou een passende droom activeren die dan 'als een cassette in het geheugenmechanisme wordt geduwd.'¹⁶

Daniel Dennett (*1942)

Dat het niet *voelt* alsof we in die paar seconden iets dromen dat al wie weet hoe lang op de plank lag, is voor Dennett geen serieus tegenargument. Als het om tijdsrelaties gaat worden we wel vaker door onze intuïties bedrogen. Dat gebeurt tenslotte ook bij een verschijnsel dat net zo vluchtig is als een droom, maar zich in het wakende leven voordoet, de ervaring van een *déjà vu*. Bij een *déjà vu* weet je dat je je in een nieuwe situatie bevindt, terwijl je tegelijkertijd het gevoel hebt dit precies zo, in een ver verleden, al eens eerder te hebben beleefd. De meeste theorieën zoeken de verklaring in een zeer korte hapering in de neuronale verwerking van de huidige ervaring, waardoor een en dezelfde ervaring in heel korte tijd twee keer wordt verwerkt. De eerste, maar half geslaagde verwerking, staat er dan als een soort schim of echo achter en lijkt daardoor iets van lang geleden. In werkelijkheid speelt alles zich in een fractie van een seconde af en daarom is een *déjà vu* ook altijd een herhaling van de gehele situatie. Het gaat nu even om hoe een *déjà vu* ‘voelt’. De *beleving* verwijst naar iets van lang geleden, maar wat er *gebeurt*, neurologisch, speelt zich uitsluitend in het heden af. Een wekdroom zou dezelfde illusoire beleving kunnen oproepen: *nu* iets ervaren dat een veel langere duur lijkt te hebben dan past in dat nu.

Ook de omkering van de chronologie zou een illusie kunnen zijn. De seksuoloog en psychiater Havelock Ellis droomde dat hij zijn vrouw vroeg of ze in een belerende kamer was geweest en dat ze antwoordde: ‘Zit op slot’.¹⁷ Op dat moment wordt hij wakker, de woorden van zijn vrouw klinken als het ware nog in zijn oren en hij beseft dat zijn vrouw dat werkelijk net had gezegd – alleen niet tegen hem, maar tegen een bediende die even in die kamer moest zijn. Er is geen enkele twijfel aan dat in de droom de vraag voorafging aan het antwoord. Het is even zeker dat in werkelijkheid de vraag *volgde* op het antwoord. Het lijkt er dus op dat je de gedroomde gebeurtenissen tijdens het wakker worden alsnog in de juiste volgorde legt, je keert de droom bliksemsnel om, zodat vragen weer keurig voorafgaan aan antwoorden – zoals we dat ten slotte gewend zijn. Dat was ook de opvatting van Havelock Ellis: de behoefte om gebeurtenissen in hun natuurlijke volgorde te zien is zo diep ingeslepen dat de vraag alsnog voor het antwoord belandt. Bij de herinnering aan de droom krijgt de logica voorrang.

Henry Havelock Ellis (1859-1939)

Diezelfde stille, maar onweerstaanbare dwang van de chronologie kun je overdag bij jezelf opmerken als je terugdenkt aan een film waarin het verhaal af en toe wordt onderbroken door een tweede verhaal dat in flashbacks wordt verteld. Je zult niet veel moeite hebben beide lijnen te onthouden, maar niet in de volgorde waarin ze je in de film werden aangeboden. Zelfs als de flashbacks in omgekeerde chronologie in de film zitten, een steeds vroegere episode weergeven, zul je dat verhaal je toch weer in voorwaartse richting herinneren, alsof in je geheugen de film opnieuw gemonteerd wordt, in de juiste chronologie. Datzelfde mechanisme zou je wakker kunnen laten worden met de herinnering aan een droom die voorwaarts verliep, terwijl de feitelijke droom tegen de richting van de tijd in ging. Ons geheugen is nu eenmaal gebouwd op een wereld waarin vragen voorafgaan aan antwoorden, oorzaken eerst komen en daarna de gevolgen.

Havelock Ellis schreef over dromen in 1911. Film was toen nog maar net op gang gekomen, maar de belangrijkste technieken voor het manipuleren van de tijdbeleving van de toeschouwer waren al geïntroduceerd. Anders dan Freud deed Havelock Ellis daar zijn voordeel mee. De snelheid van dromen, legde hij uit, is louter ogenschijnlijk, het is allemaal een kwestie van montage. In werkelijkheid heeft de dromer een serie beelden gezien die ‘samen een soort cinematografisch drama vormen dat werd gecondenseerd, min of meer zoals de cinematografische kunstenaar dat doet.’¹⁸ Dat ‘samendrukken’ van gebeurtenissen, als in een ‘snelle’ montage, geeft de illusie van snelheid.

En *is* die snelheid van de wekdroom eigenlijk wel zo bijzonder? Gebeurt overdag niet precies hetzelfde? Stel, er wordt aangebeld. Voor de deur staat een ver familielid, totaal onverwachts, hij kijkt ernstig. Binnen een tel of twee, nog voor je hem hebt binnengelaten, schiet er al een scenario door je hoofd dat verklaart waarom juist hij, nu, voor de deur staat. Dan komt hij binnen, zegt dat hij in de buurt was en even langs kwam voor een kopje koffie, hij moet zo weer verder. Dat scenario dat zo bliksemsnel klaar was klopt ook nooit, als je het vertelt zeg je een beetje lacherig: ‘Zo snel als je je verhaál hebt, hè?’

Die snelheid waarmee je brein dat klaarspeelt, *dat* is het raadsel, niet dat je brein dat ’s nachts ook kan.

---

¹ B. Eppensteiner & J. Reichmayr, ‘Die Psychoanalyse im Film 1925-1926’, *Psyche*, 41 (1987), 2, 129-139.

² G. Jelgersma, *De wekdroom*, Leiden 1930.

³ Jelgersma, *Wekdroom*, 7.

⁴ ‘Wekdroomen’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 1 maart 1922.

⁵ Jelgersma, *Wekdroom*, 10.

⁶ Jelgersma, *Wekdroom*, 20.

⁷ Jelgersma, *Wekdroom*, 26-27.

⁸ Jelgersma, *Wekdroom*, 27.

⁹ Jelgersma, *Wekdroom*, 27.

¹⁰ Geciteerd in S. Freud, *De droomduiding*, Amsterdam 1987, 69.

¹¹ P.M. Simon, *Le monde des rêves*, Parijs 1888, 18-19.

¹² Freud, *Droomduiding*, 664.

¹³ Freud, *Droomduiding*, 577.

¹⁴ Jelgersma, *Wekdroom*, 7.

¹⁵ W. Dement & E.A. Wolpert, ‘The relation of eye movements, bodily motility and external stimuli to dream content’, *Journal of Experimental Psychology*, 55 (1958), 543-553.

¹⁶ D. Dennett, *Brainstorms*, Hassocks 1979, 136.

¹⁷ Havelock Ellis, *The world of dreams*, Londen 1911, 7.

¹⁸ Havelock Ellis, *World*, 214.